

Şairi bizdən altı əsrlik bir zaman məsafəsi ayırır. Lakin bu böyük sənətkar yalnız cismən bizim aramızda yoxdur. Başqa bütün mənalarda isə o, bizimlədir. Nəsimi sözü, şeiri, düşüncələri, Tanrıya və insana münasibəti, başər övladına verdiyi dəyəri ilə bizim müasirimizdir. Başər tarixində heç bir filosof, sənətkar insana Nəsimi qədər yüksək dəyər verməyib və insanın şərəfətinə oxucunu Nəsimi qədər inandırma bilməyib.

Nəsimini anlamaq o qədər də asan deyil. Çünki şairin poeziyası, fikir və ideyalar aləmi, təbliğ və təlqin etmək istədiyi mətləblər bir sıra dini, fəlsəfi baxışlarla ciddi şəkildə bağlıdır. Bununla yanaşı, onun poeziyası həm ümumən sufizmdə, həm də hürufilikdə işlədilən simvolik anlayışları, rəmzi-metamorik ifadə və ibarələri, daha doğrusu, hürufilərin “quş dili”ni, həmçinin bəzi dünyəvi elmlərlə (məsələn, nücum, məntiq, musiqi, əxlaq və s.) bağlılığı da vurğulamalıyıq. Deməli, şairi az-çox dərk etməkdən ötrü oxucudan ciddi hazırlıq və bilik tələb olunur.

Sənətkarın pünhan, mübhəm, “əsrarlı” (sirli) dili və deyim tərzii onun poeziyasında müxtəlif mənə qatlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bir çox şeirlərin, beytlərin, misraların üst qatında, görünən tərəfində ilk baxışda bir mənə duyulursa, alt qatında (və ya qatlarında) tamamilə başqa mənə gizlənilir. Bəzən bu mənalar bir-birindən tamamilə fərqli anlamlar kəsb edir.

Nəsimi filosof şairdir. Əslində, onun poeziyası həyat və onun hikmətləri, varlıq və onun sirləri, insan, cəmiyyət və onlara aid məsələlər barədə fəlsəfi düşüncələrin bədii ifadəsidir. Sənətkar insanı, həyatı və varlığını dərk etmək, onlara aid qaranlıq, mübhəm, əsrarlı həqiqətləri anlamaqdan başlamaq istəyir. Filosof şairin poeziyası özünün hikmət başlanğıcını buradan götürüb sonra daha dərin qatlara doğru baş alıb gedir. Qəribə, düşündürücü, suallar meydana çıxır və sənətkar insanı, insanlığı narahət edən, düşündürən həmin suallara cavab axtarır.

Dahi şairi düşündürən suallar bütün zamanlar üçün, o cümlədən günümüzdən ötrü də aktualdır. Söz ustasının başər övladına bu cür isti, səmimi münasibətinin səbəbi nədir və haradan qaynaqlanır? Təbii ki, bu münasibət hürufiliyin ideoloji, dini-fəlsəfi baxışlarından qida alır. Burada sufi təriqətinin tanınmış ideoloqlarının, öncüllərinin baxışları da mühüm təsir faktoru kimi nəzərə alınmalıdır. Belə ki, monoteist dinlərdə, bir qayda olaraq, tövhid ideoloqları varlığın nədən yaradılması problemindən danışarkən məsələyə belə şərh verirlər ki, Xəliq xilqəti yoxdan var etdi, heç nədən yaratdı. İslam təfsirçiləri bu zaman “Quran”ın o ayələrinə istinad

edirlər ki, həmin ayələrdə deyilir: Allah-taala varlığı yaratmaq istəyərkən sadəcə olaraq “ol” dedi və varlıq da “oldu”.

Təsəvvüf ideoloqları, o cümlədən Nəsimi bir tövhid əhli kimi varlığın Allah tərəfindən yaradıldığını mütləq mənada qəbul etsələr də, onun yoxdan

göstərdiyimiz səbəbə, yəni varlığın yaradılış səbəbi olduğuna görə başqa məxluqlardan daha üstün, daha şərəflidir. Allah insana başqa varlıqlardan daha üstün olan keyfiyyətlər də ehsan etmişdir. Məsələn, nitq, ağıl, şüur vermiş, onu ən gözəl biçimdə xəlp etmiş, özünün camal və cəlal

yaradılması fikrini qəbul etmirlər, Bildirirlər ki, varlıq yoxdan yarana bilməz. Varlıq yalnız var olan bir şeydən (həqiqətdən) yarana bilərdi. Bəs bu şey, bu həqiqət nə idi? Allah-taalanın öz zəti, Tanrı substansiyası, Tanrı cövhəri. Onlar deyir və israr edirdilər ki, Allah varlıqda, maddi və qeybi aləmdəki bütün varlıqları, cisimləri, o cümlədən insanı öz zatından, özünün Tanrı substansiyasından xəlp etmişdir. Həm də varlıqdakı hər şey insana xətir yaradılmışdır. Belə ki, Allah tə, əzəli və əbədi bir varlıq ikən özünü anlayacaq zəkallara, sevecək könüllərə ehtiyac hiss etdi. Ona görə də insanı yaratmaq qərarına gəldi. İnsana xətir və insanın istifadəsi üçün də başqa məxluqları, başqa aləmləri xəlp etdi. Beləliklə, təsəvvüf ideoloqları, həmçinin Fəzlullah Nəimi inanır və təbliğ edirdilər ki, bir ilahi aləm – vəhdət aləmi, bir də Onun öz zatından yaratdığı cisimlər, hadisələr aləmi -- kəsərt (çoxluq) aləmi vardır. Kəsərt aləmində olan hər şey Haqqın zərrələridir. İnsan da Haqqın zərrəsidir. Lakin yuxarıda

gözəlliyindən pay vermişdir, yəni insanı özünəbənzər yaratmışdır. Nəsimi inanırdı ki, insan Haqqın zərrəsidir, zərrədə təəcəllisidir, başqa sözlə, Haqqın təəcəlli nurudur.

Biz bu gün multikulturalizmdən, dinlər, mədəniyyətlərarası dialoqdan, müxtəlif dinlərə, mədəniyyətlərə hörmətdən, cəmiyyətdəki ictimai bərabərlikdən, insan hüquqlarından tez-tez danışırıq. İndi bu missiya əslində bütün tərəqqipərvər bəşəriyyətin probleminə çevrilmişdir. Halbuki, İmadəddin Nəsimi hələ altı əsr bundan əvvəl həmin ideyaları daha coşqun, daha inamlı, daha sübutlu və daha təsirli şəkildə təbliğ edirdi. Cəmiyyətdəki hər cür dini, irqi, sinfi, milli, cinsi, maddi və mülki bərabərsizliyin əleyhinə çıxırdı. Bədii-fəlsəfi şəkildə bəyan edirdi ki, bütün insanlar eyni Günəşin zərrələri timsalındadır. Bütün insanlar Tanrının zərrələrdə təəcəllisidir. Ona görə də onların biri digərindən üstün ola bilməz. Dinindən, irqindən, milliliyyətindən, cinsindən, sinfi mənsubiyyətindən, maddi imkanından

asılı olmayaraq özünü və Haqqı dərk edən, kamil düşüncəyə, pak əxlaqa malik, nəfsini öldürməyi bacaran, Haqqı və Haqqın yaratdıqlarını sevmə bilən insanın mərtəbəsi uca, əks keyfiyyətlərə malik olanı ki isə alçaqdır. Nədanın, cahilin həyat tərzii isə, kimliyindən asılı olmayaraq, heyvanın bənzəyir, rəzalət və səfsətə içərisindədir.

İnsanı Tanrı zatının, İlahi varlığın zərrədə təəcəllisi kimi dəyərləndirən hürufilər “nüsxei-kəbir” (“böyük nüsxə”) və “nüsxei-səğir” (“kiçik nüsxə”) məntiqindən çıxış edirdilər.

Əbədiyyət şairi

1417-ci ildə Hələb şəhərində İslam qazilərinin fitvası, Məmlük hökmdarı Sultan əl-Müəyyədin əmri ilə dahi Azərbaycan şairi Seyid Əli İmadəddin Nəsimi edam edildi. Əslində, həmin gün təkəcə Azərbaycan deyil, bütün İslam Şərqi və dünyanın ən qüdrətli qələm sahiblərindən, ən etiqadlı mütəfəkkirlərindən biri qətlə yetirildi. Lakin bu edam yalnız onun cismani ölümü demək idi. Əslində isə ölüm onu daha da ucaltdı, etiqadı, əqidəsi, inamı yolunda canını qurban verən bir fədakara, ülvyyəti simvoluna çevirdi, adı və əməlləri əfsanələşdi. Şeirləri əldən-ələ gəzdi, dillərdə dolaşdı, qəlbləri fəth etdi. Bir sözlə, Nəsimi ölmədi, əksinə ölümü ilə ölməyə qələbə çaldı. Qəlbləri və əbədiyyəti özünə daimi məskən kimi qazana bildi...

Onların inancına görə, İlahi varlıq vəhdət aləmindən ibarət olub “nüsxei-kəbir”dir. Haqqın zərrədə təəcəllisi olan insan isə onun kiçik nüsxəsidir (“nüsxei-səğir”dir). Allah insanı özünəbənzər yaratmış, ona özünün cəlal və camal gözəlliyindən pay vermişdir. İnsanda haqqa məxsus əlamətlər vardır. Allah özünü həm də söz-kəlam şəklində təzahür etdirmişdir ki, bu da “Quran”dan ibarətdir. Deməli, insan və “Quran” eyni həqiqətin müxtəlif şəklində təzahürləridir. Nəsiminin insanla “Quran” arasında bənzərlik görməsinin, şeirlərində tez-tez onları eyniləşdirməsinin və ya bənzətmələr aparmasının, bənzərliklər görməsinin səbəbi də budur.

“Sığmazam”, “Mənəm mən” və s. rədifli qəzəllər Nəsiminin və hürufiliyin ideya-fəlsəfi məramının, baxış və inanc kodeksinin müəyyən tərəflərini kifayət qədər dolğun, aydın və sərrast şəkildə ortalığa qoyur. Şair demək istəyir ki, mən (yəni insan) surətdə (formada) və mənada Haqqam (haqqın zərrədə təzahüriyəm), mən

Haqqın göstəricisiyəm (sübutuyam). Mən ruham, canam, cənnət və onun abi-kövsəriyəm, tövhidəm, hədisəm, qeybdə və gümanda nə varsa, hamısı mənəm -- deməklə Haqqın deyilən varlıqlar şəklində təzahürünə işarə edir. Yəni mahiyyətcə insan da, adı çəkilən qeybi və cismani varlıqlar da, müqəddəs sayılan həqiqətlər də eyni substansiyanın təəcəllisidir, eyni mənbəyə və mənsəyə bağlıdır. Reallıqda olanlar “nüsxei-kəbir”in fərqli həcm, biçim və formada təzahüründən başqa bir şey deyil. Şairin məntiqinə görə bütün xilqət Tanrının əsəri oldu-

şını “Allah sevgisi” anlayışı ilə əvəz edirlər. Təbii ki, bu zaman yaradıcı məbud bəndəyə daha doğru, sevimli, munis və yaxın görünür. Təsəvvüf Allahla bəndə arasında vasitəçi olan ruhanini də aradan çıxarır, insanı onu xəlp edən Xəliqlə baş-başa buraxır. Elə buna görə də Nəsiminin poeziyasında Tanrı insana daha yaxın, daha lütfkar və əlçatan görünür. Batini aləmini pak etmiş, nəfsin rəzalətlərindən qurtulub qəlbini ilahi eşqlə doldurmuş insan Tanrı məqamına qədər yüksəlmiş hesab olunur.

Hürufilik təliminin banisi F.Nəimi

olsa da, bu təlimin ideya tribunu, poeziya dili ilə əsas təbliğatçısı, yayıcısı Nəsimi olmuşdur. Bunu hürufiliyin və Nəsiminin bütün tədqiqatçıları etiraf edirlər. Hürufiliyin inanc və etiqad proqramında isə varlığın yaradılışı, kosmik düzən dördqütblü götürülür: Allah→Söz→Kainat→İnsan. Yəni Allah-taala əzəli və əbədi bir varlıq kimi daim mövcuddur. O, xilqəti yaratmaq istəyərkən söz (“kon”-“ol”) demiş, xilqət də onun “kon” sözündən var olmuşdur. Deməli, varlıq, bütün kainat və onun reallıqları sözdən yaradılmışdır. Ona görə də xilqətin əsasında söz dayanır, söz varlığın yaradılış vasitəsi, Xəliqdən sonra ikinci, zühur edən ilk həqiqətdir.

Nəsimi dünya və onun şərinq qarşı etiraz şairidir. Yaşadığımız həyatla daimi müxalifətdədir. Onun qənaətinə görə:

*Dünya duracaq yer deyil,
ey can, səfər eylə,
Aldanma anın alinə,
andan həzər eylə.*

Şair dünyanı hiyləgər oyuncuya, onun həvavü həvəslərini, sərvətini, mülk və əyləncələrini murdar leş bənzədir. Onun fikrincə, kamil insan dünyanın zahiri parıltısından, sərvət və şöhrət həvəsindən, aldadıcı zövqü-səfasından imtina edib xeyir əməllərlə məşğul olmalı, özünü və Haqqı dərk yolunu tutmalı, mənəm kamilləşməlidir. Daha doğrusu, nəfsin rəzalətindən, nəfsani istəklərin əsarətindən xilas olmalıdır. Kamil insanın maddi dünyanın rəzalətlərindən qurtuluş yolu yalnız buna bağlıdır.

Azərbaycan mütəfəkkirinin ideyalarının və ideallarının müasirləşməsi, həmişəyaşarlığından danışarkən zəruri bir məsələyə də

dıqqəti cəlb etmək lazım gəlir. Bu, Nəsimidəki humanizm və insana münasibət fəlsəfəsi ilə, Avropa humanizminin və insana münasibət fəlsəfəsinin müqayisəsidir. Belə ki, XIV yüzillikdən cüərməyə başlayan Avropa intibahında Avropa humanistlərinin, dahilərinin, intibah ideoloqlarının kilsə və dinlə mücadiləsində tədricən insan önə, Tanrı arxa plana keçdi. Əsrlər boyunca baş verən bu ictimai-mədəni, tarixi-fəlsəfi və siyasi-hüquqi gedışatda asta-asta Tanrının ilahi şöəsi də söndürüldü. İnsan ucaldıqca Allah kiçildi. Teosentrizm antroposentrizmlə əvəz edildi. İnsanın ideali, arzu və istəkləri, səadəti büt-bütün göydən yerə endirildi. Burada, əlbəttə, səmərəli, faydalı, mütərəqqi cəhətlər danılmazdır. Ancaq iş burasındadır ki, bu prosesdə insanın ilahi varlıqla olan bütün mənəvi-ruhani bağları da kəsildi. Bunun nəticəsində avropalı maddi aləmdə müəyyən qədər firavan həyat, xoş güzəran tapsa da, ilahi səltənətlə üzülən əlaqə yeni fəlakətlərə, başqalarının və başqa xalqların haqqını qəsb etmək hərisliyinə yol açdı. Bundan başqa, Allahı unudan, onunla əlaqəsi üzülən, yalnız insana -- özünə güvənən, özünə ümid edən Avropa insanının özündən başqa ümid və güvənc yeri qalmadı. Ona görə də bu ümid yoxa çıxan kimi o, ümitsizliyə, mənəvi düşkünlüyə, çarəsizliyə qapılmış oldu.

Azərbaycan şairinin fəlsəfəsində isə, insan ucaldıqca, şərəfə mindikcə Allah da daha gözəl, munis, insana yaxın, həm də əzəmətli və qüdrətli göründü. Başər övladının Tanrı ilə ruhi-mənəvi rabitəsi heç vaxt üzülmədi, əksinə daha da möhkəmləndi. Doğrudur, Nəsimidə də tənqid, ittiham, bezginlik, töhmət var. Ancaq bunların ünvanı yaşadığımız maddi dünyaya, onun rəzalətlərinə, nəfsi istəklərinə, cəhəlatinə, cahil insana doğru yönəlmişdir. Vəhdət aləmi, ilahi həqiqət həmişə mərkəzdədir, öz aliliyini, əbədiliyini qoruyub saxlayır. O, başər övladının yeganə, ən inamlı ümid yeridir. Əsl səadəti dünyası da mülk aləmində yox, ilahi aləmdədir. Beləliklə, Nəsimidəki kədər, bezginlik yalnız kəsərt aləmindəndir. İlahi varlığa, əbədi olana ümid isə daimidir. Elə buna görə də Nəsimi poeziyasının alt qatında sonsuz bir ümid, əbədi aləmin səadətinə inam, nikbinlik vardır. Əslində, onun poeziyası bütün ideyaları, idealları, məqsədi, məramı, gözəlliyə çağırışı, Haqqa inamı ilə əbədiyyətə xidmət edir.

*Yaqub BABAYEV,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor*